

- ³ Там само. – Спр.17. – Арк.93.
- ⁴ Там само. – Спр.106. – Арк.23.
- ⁵ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле. – Львів, 1923. – Ч.3. – С.46.
- ⁶ ЦДАВО України. – Ф.3766. – Оп.1. – Спр.106. – Арк.83.
- ⁷ Дорошенко Д. Вказ.праця. – Ч.3. – С.48.
- ⁸ Заставний Ф.Д. Географія України. – Львів, 1990. – С.349.
- ⁹ Дорошенко Д. Вказ.праця. – Ч.3. – С.48.
- ¹⁰ Іваніс В. Стежками життя. – Нов.Ульм. – 1959. – Кн.ІІ. – С.283
- ¹¹ ЦДІА України у м.Львові. – Ф.581. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.16.
- ¹² Іваніс В. Боротьба Кубані за незалежність. – Мюнхен, 1968. – С.46.
- ¹³ Його ж: Стежками життя... – Ч.ІІ. – С.283.
- ¹⁴ ЦДІА України у м.Львові. – Ф.581. – Оп.1. – Спр.9.
- ¹⁵ Там само. – Арк.10.
- ¹⁶ Там само.
- ¹⁷ Там само. – Арк.5.
- ¹⁸ Там само. – Арк.6.
- ¹⁹ Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923. – Ужгород, 1930. – Т.2. – С.369.
- ²⁰ ЦДАВО України. – Ф.3766. – Оп.1. – Спр.106. – Арк.90.
- ²¹ Там само. – Арк.91.

Микола ВИГОВСЬКИЙ
Олександр ПОТИЛЬЧАК
Київ

СОЮЗНИЦЬКА ДОПОМОГА ЧИ ВІЙСЬКОВО-ЕКОНОМІЧНА ЕКСПАНСІЯ? ДО ПИТАННЯ ПРО ЕКОНОМІЧНУ ПОЛІТИКУ НІМЕЧЧИНИ В УКРАЇНІ У 1918 р.

На четвертому році Першої світової війни все більш переконливою для Німеччини та її союзників ставала безперспективність ведення бойових дій на два фронти. Лише на східному театрі було сконцентровано третину німецьких та половину Австро-Угорських дивізій. На 31 липня 1917 року війська Німеччини та її союзників окупували територію в 550 000 км², однак воєнно-стратегічне становище вочевидь схилялося не на користь країн Четверного союзу. Матеріальні, економічні і людські ресурси Німеччини поступово вичерпувалися. Найбільш вразливим місцем їхньої воєнної економіки виявилось постачання армії і населення продовольством. Гостра економічна криза спричинила зростання революційних тенденцій серед широких мас трудящих. Природно, що інтереси переможного завершення війни вимагали термінового поповнення продовольчих і сировинних ресурсів, активізації воєнної економіки імперії. Вирішення власних економічних проблем значна час-

тина німецького військово-політичного істеблішменту вбачала у заволодінні потенційно значним продовольчим і сировинним потенціалом України.

Протягом століть чільне місце в експансіоністських планах Німеччини на Сході Європи належало Україні. Ще пруський король Фрідріх II у своїй праці «Історія мого часу» писав про те, що Україна є найбагатшою частиною Російської імперії, і що вона здатна в майбутньому «зацікавити» нащадків пруських королів.¹ Ідея завоювання України та її багатств виношувалася в урядових колах Німеччини ще під час Кримської війни 1853–1856 рр., після франко-пруської війни 1870–1871 рр., у роки канцлерства О. Бісмарка. Остаточно ця ідея постає у вигляді конкретних планів у кінці XIX – на початку XX ст., коли питання про переділ Світу та захоплення чужих територій силою зброї було поставлене німецьким імперіалізмом на порядок денний як першочергове.

На початку 90-х рр. XIX ст. виник Пангерманський союз, який об'єднав найбільш агресивну частину німецького суспільства навколо ідеї реваншу в переділі територій, джерел сировини та ринків збуту. Він відверто закликав до відторгнення від Росії та завоювання українських земель. У 1895 році у Берліні було опубліковано анонімну книгу під назвою «Велика Німеччина і Серединна Європа у 1950 році». Її автор під псевдо «Пангерманець» писав про расову перевагу німецької нації, і про те, що до складу Великої Німеччини повинні увійти Нідерланди, Бельгія, Швейцарія, Австро-Угорщина, Польща, Україна, Прибалтика, Румунія, Сербія.² Ця тема посилено експлуатувалася саме напередодні та на початку Першої світової війни. У 1915 році у Берліні побачила світ книга Ф. Наумана «Серединна Європа», яка продовжила перелік офіціозів німецького експансіонізму.³ У перші місяці війни у німецькій пресі з'явилася велика кількість матеріалів, які розповідали про незліченні багатства України та їх значення для Німеччини. «Шлезвіше цайтунг» у жовтні 1915 року писала: «Україна є найбільш важливою промисловою областю Росії. Без українського вугілля зупинився б російський залізничний рух. Без українського заліза була б паралізована російська промисловість, передусім виробництво зброї та амуніції... Київ і Україна є безсумнівно економічним центром Російської імперії».⁴

Особливо яскраво виявилася експансіоністська суть «української політики» Німеччини після підписання нею та союзниками Берестейської угоди з Україною у лютому 1918 року. Як показали подальші події, саме економічні питання виявилися для Німеччини ключовими у стосунках з Україною протягом останнього року Першої світової війни. У своїй доповіді ми зупинимося лише на характеристичних засадах, напрямках та прояві господарсько-економічної політики німецьких експедиційних сил в Україні у лютому – листопаді 1918 року.

На початку 1918 року молода Українська Народна Республіка опинилася у надзвичайно складному воєнно-політичному становищі. Виявившись беззахисною перед інтервенцією Радянської Росії Українська Центральна Рада дуже швидко втрачала контроль над територією власної держави. Серед керівництва УНР усе більшого розповсюдження набувала точка зору, що подолати агресію республіка зможе лише за військової допомоги з боку країн Четверного блоку. Саме вони, а не Антанта, були зацікавлені у стримуванні просування більшовиків на Захід та поповненні продовольчо-сировинної бази своїх країн за рахунок ресурсів Украї-

ни. Нарешті Німеччина могла отримати реальну можливість задовольнити свої експансіоністські інтереси у цій частині колишньої Російської імперії.

Мирний договір між Україною, з одного боку, та Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Туреччиною, з другого, було укладено у Бресті в ніч з 8 на 9 лютого 1918 року.⁵ Він містив цілу низку важливих воєнно-політичних та господарсько-економічних положень. На підставі цього договору стан війни між Україною і Центральними державами скасовувався. Угода обумовлювала кордони України, звільнення її окупованих територій, встановлення дипломатичних відносин між країнами-учасниками, обмін військовополоненими, військову допомогу країн Четверного союзу Україні у боротьбі з більшовиками, встановлення тісних економічних зв'язків та взаємний товарообмін. Крім цього, українські та австро-угорські представники підписали таємну декларацію щодо автономних прав українського населення Галичини та Буковини.⁶ Особливо цікавою для нас з огляду на предмет дослідження є стаття VII мирної угоди. Вона встановлювала принципи майбутніх господарсько-економічних відносин між державами Центрального блоку та Україною. Відповідно до положень цієї статті учасники мирного договору до 31 липня 1918 року зобов'язувалися укласти між собою угоди про взаємні поставки сільськогосподарських і промислових товарів та сировини. Причому, кількість і цінове співвідношення цих товарів мала встановити спеціальна багатостороння комісія. Товарообмін мав здійснюватися як шляхом державних поставок, так і через комерційну торгівлю. На період до укладення остаточного торгового договору України з Центральними державами мита у торгівлі між ними мали залишатися на рівні довоєнного часу. Стаття угоди також закріплювала безмитний транзит через Україну німецьких та австрійських товарів, передбачених для реалізації у країнах Сходу.⁷ Брестська мирна угода України з Німеччиною та її союзниками виявилася лише прелюдією для широкомасштабної реалізації кайзерівським режимом своїх планів економічної експансії в Україні. Головним інструментом у їх здійсненні мала стати воєнна інтервенція. Канцлер Г. Гартлінг відверто заявляв у рейхстазі: «Похід наших військ на Україну відбувається виключно з метою забезпечити для нас результати підписаного з Україною миру».⁸ Характеризуючи цілі і особливості спланованої воєнної інтервенції генерал-фельдмаршал Е.Людендорф наголошував, що на Україні потрібно було «створити такі умови, щоб мати можливість добути з неї військові вигоди і вивозити хліб та сировину».⁹ Отже, для кайзерівської Німеччини головним у поході на Україну виявлялася не союзницька допомога військам Центральної Ради у боротьбі з більшовиками, а економічні інтереси – задоволення потреб власної воєнної економіки у сировині, а населення у продовольстві. Однак в інтерв'ю засобам масової інформації німецькі військові і політичні керівники не переставали твердити про свої благозвучні наміри допомогти українцям у боротьбі з більшовиками. Так генерал Клаузіс, командувач німецькими військами у Києві, підкреслював, що «операції німецьких військ виконані у цілковитому контакті з українським урядом». В інтерв'ю прибулого до Києва німецького посла барона А. Мумма декларувалося: «...Що стосується німецьких військ, то вони підуть по першому слову українського уряду...»¹⁰ Однак ні німці, ні їхні союзники не були щирими у своїх висловлюваннях щодо України.

Дуже скоро Берлін і Відень підписали таємну угоду про розмежування сфер впливу в Україні. Ці домовленості закріплювали контроль німецьких військово-промислових кіл над важливими стратегічними пунктами, джерелами продовольства та сировини. Австрійським військам надавалася свобода дій в частині Волинської, Подільській, Херсонській та Катеринославській губерніях, причому вугільні та гірничорудні регіони останньої (Донбас) мали керуватися та експлуатуватися спільно. Миколаїв і Маріуполь підлягали спільній военній окупації, а решта території України і Крим – німецькій военній інтервенції. Під контроль німецького командування переходив весь залізничний і водний транспорт в Україні. Пізніше німецька сторона наполягла на зміні деяких пунктів угоди, після того як під контроль австро-угорської армії потрапили продовольчі гамазеї на півдні України. З цього приводу генерал-фельдмаршал Е.Людендорф згадував таке: «Ми поділили сфери інтересів в Україні... Але в подальшому, під враженням захоплення Австро-Угорщиною наших продовольчих запасів, угоду було змінено в тому розумінні, що збір усіх продуктів на Україні та їх розподіл цілковито переходили у відання Німеччини...»¹¹ З цього видно, що з метою задоволення власних інтересів кайзерівські генерали не зважали навіть на власних найближчих союзників.

Апетити пангерманських експансіоністів значно підігрівав і той факт, що Німеччина незрівнянно відставала від інших провідних західних країн за рівнем своїх інвестицій в економіку півдня Російської імперії. Так, наприклад, до 1917 року у вугільну індустрію Донбасу було вкладено 118,6 млн. крб. іноземного капіталу. При цьому на частку німецьких акціонерів припадало всього 2,8 % усіх вкладень.¹² Іноземні інвестиції в металургію басейну становили 195,1 млн. крб. І знов-таки, більша їх частина належала французьким і бельгійським підприємцям, а німецький капітал складав лише 8,3 % усіх інвестицій у цю галузь.¹³

Підписавши Брестську угоду з представниками Української Центральної Ради німецькі військово-монополістичні кола отримали реальну можливість під вивіскою зовні рівноправних домовленостей розпочати здійснення давно виношуваної програми викачування продовольчо-сировинних ресурсів з України. Вже 5 березня 1918 року у Берліні відбулася нарада представників імперських відомств та міністерств Пруссії, на якій розглядалося широке коло питань, пов'язаних з планованими поставками з України продовольства і сировини. Пропонувалося навіть використати у цій справі широкий колоніальний досвід Японії набутий в Кореї.

Забезпечення військової сторони справи покладалося на генерала В. Гренера (до призначення на Східний фронт генерал В. Гренер був одним з керівників військово-продовольчого відомства, начальником військово-польового залізничного управління, пізніше командувачем армійського корпусу на російсько-німецькому фронті), призначеного начальником штабу новоутвореної групи армій «Київ». Зі свого боку керівництво зовнішньополітичного відомства кайзерівської Німеччини власну політику щодо України ставило у цілковиту залежність від майбутніх продовольчих поставок. Так, 26 березня 1918 року на адресу німецького посла в Україні надійшла шифротелеграма, у якій в категоричній формі нагадувалося, що головною метою перебування німецьких військ в Україні є «забезпечення хлібного експорту», і це необхідно покласти в основу взаємовідносин з урядом Центральної Ради.¹⁴

З 26 березня по 23 квітня у Києві працювала тристороння німецько-австрійсько-українська комісія з вироблення таємних економічних угод, визначених мир-

ним договором від 9 лютого 1918 року.¹⁵ Вже у першій половині квітня у Києві німецькою та австрійською делегаціями було укладено з українським урядом угоди про постачання до 31 липня 1918 року 60 млн. пудів зерна та продуктів його переробки, фуражу, насіння соняшнику, 400–500 млн. шт. яєць, 2,75 млн. пудів живої ваги великої рогатої худоби, картоплі (лише до 20 травня – 1,5 млн. пудів), 3 млн. пудів цукру, значну кількість овочів. Це продовольство підлягало так званим «вільним закупкам» Німеччиною та Австро-Угорщиною.¹⁶

21 квітня 1918 року було досягнуто угоди про вивіз з України 37,5 млн. пудів залізної руди, якомога більшої кількості марганцевої руди, 300 вагонів спеціальних сортів лісу щомісяця та іншої промислової сировини, навіть ганчір'я і металобрухт.¹⁷ Натомість Україні обіцяли поставити сільськогосподарський інвентар та реманент, нафту, вугілля, мануфактуру та деякі інші товари по досить високим цінам та в залежності від стану транспортних шляхів. Декларована «взаємність» поставок була покликана з одного боку приховати нерівноправний характер угод стосовно України, а з другого – полегшити у майбутньому проникнення німецького капіталу в її економіку.

З перших днів перебування в Україні запрошені для допомоги проти більшовиків союзні німецькі і австрійські війська виявили себе як справжні окупанти. Так, до 20 квітня 1918 року лише через станцію Ковель у Німеччину було відправлено 40 тис. коней, а за п'ять перших днів свого перебування в Одесі австрійці вивезли 500 вагонів збіжжя і продуктів з нього.¹⁸

Поступово Німеччина утворила в Україні розгалужену мережу військово-економічних заготівельних організацій, які займалися викачуванням з України хліба, сировини та інших матеріальних ресурсів. Координувало ці дії так зване «Імперське господарське бюро при німецькій делегації на Україні». Воно мало власні представництва у всіх губернських містах та численні філіали в повітах. На селі справою збору та транспортування продовольства керували спеціально призначені для цього «аграрні офіцери».¹⁹ Для забезпечення сталих та безперервних поставок українського збіжжя і сировини німці досить швидко налагодили роботу залізничного транспорту в Україні. Було встановлено нормальний залізничний зв'язок з Польщею та Німеччиною. Так з Києва до Берліна потяги прямували близько двох діб.²⁰

Найпоширенішою формою централізованих поставок продовольства, що її застосовували німці в Україні стали широкомасштабні реквізиції хліба та інших харчів. Вилучаючи продовольство у селян, німці видавали останнім спеціальні «реквізиційні розписки» під гарантію їх майбутньої оплати українським урядом.²¹ Звичайно, що такі дії «союзників» не викликали особливого ентузіазму у широких мас українського селянства. На ґрунті реквізицій продовольства на селі масово виникали заворушення селян, що придушувалися німецькими військами. Одночасно німці намагалися налагодити широкі комерційні надходження товарів з України. У Києві відкрилися контори великих приватних торгових фірм (зокрема т.з. «Deutsche Wirtschaftszentrale»), спеціально заснованих для цього.²²

Продовольство ввозилося до Німеччини і приватним шляхом. Усім німецьким військовослужбовцям дозволили щоденні посилки на батьківщину вагою до 12 фунтів (4,8 кг).²³ А. Гольденвейзер згадував, що «педантично-ділові» німці навіть влаштували у Києві спеціальну крамницю для продажу посилочних скри-

ньок. Предметом вивозу слугувало не лише продовольство і сировина, але й такі речі, як електрична арматура, освітлювальні лампочки тощо.²⁴

Розраховувалися німці за придбане в Україні продовольство не лише «реквізиційними картками», але й власною валютою за курсом, встановленим ще Брестською мирною угодою. Спочатку він становив 46 українських карбованців за 100 німецьких марок. Пізніше курс марки невинно підвищувався, а карбованець дешевшав.

У день вступу німецьких військ до Києва він становив 66 крб. за 100 німецьких марок, а пізніше курс марки було підвищено до 75 крб. Звичайно така тенденція, враховуючи катастрофічне становище, у якому тоді знаходилася Німеччина, була скоріше штучною, аніж викликаною об'єктивними економічними та фінансовими чинниками. Не в кращому становищі опинилася і Україна.²⁵

Українська Центральна Рада і її уряд у лютому-березні 1918 року фактично втратили владу у провінції. Країну охопила анархія і невизначеність. Ухваливши закон про «соціалізацію» землі великих власників УЦР не потурбувалася про створення та забезпечення механізмів його практичної реалізації. Це у свою чергу спричинило до самозахоплення селянами земельних угідь та конфліктів з поміщиками. З самого початку у цей без перебільшення загальнонаціональний конфлікт виявилися втягнутими і війська інтервентів. Німці були зацікавлені у підвищенні урожайності та продуктивності праці сільського господарства, так як від цього цілковито залежали строки та обсяги продовольчих поставок до Німеччини. Отримавши землю, селянин однак був позбавлений реальної можливості її обробити та виростити урожай, так як ні тягла ні реманенту необхідного для цього він не мав. Колишні ж землевласники, маючи коней, машини і реманент, позбавлялися основного засобу виробництва – землі. Як наслідок, значні площі навесні 1918 року залишилися незасіяними, а це означало, що німецько-українські домовленості про хліб, а разом з ними і плани кайзерівської вояччини, спрямовані на визискування України, опинилися перед загрозою зриву.

Щоб якось стабілізувати становище в аграрній сфері України та змінити його на свою користь, німецька військова влада вдалася до рішучих дій, які докорінно змінили існуючий статус німецьких експедиційних сил. 18 березня 1918 року генерал-фельдмаршал Е. Людендорф видав директиву, згідно з якою інстанції експедиційних військ могли видавати накази щодо охорони «спокою і порядку» в Україні та безпеки німецьких військових. Головним пунктом директиви була вимога збільшення весняних посівів. Із виданням подібних наказів німецьке командування остаточно переходило на позицію окупанта України. Доказом нової ситуації стали домагання німецьких військових чиновників, аби Центральна Рада видала два розпорядження: одне – повернути землю великим землевласникам, а друге – засіяти всі поля.²⁶

6 квітня 1918 року головнокомандувач німецьких військ в Україні Г. Ейхгорн своїм наказом зобов'язав усіх власників землі в обов'язковому порядку засівати поля. Коли ж селянин був неспроможним на це і земля залишалася незасіяною, то обробити її мав поміщик.²⁷ При цьому власниками урожаю оголошувалися особи, що засіяли угіддя. У наказі підкреслювалося, що надалі жодні захоплення поміщицьких земель селянами недопустимі. Якщо селянин уже встиг засіяти захоплену у поміщика землю, то у цьому випадку право на врожай зберігається за ним, однак поміщик мав отримати від селянина 1/4 усього валового збору як

орендну плату за землю. Засів полів у наступному році мали здійснювати лише власники та орендарі.²⁸ Наказ німецького генерала, що цілком ігнорував український уряд і законодавство викликав гостру реакцію як Центральної Ради, так і українського суспільства загалом, особливо селян. Однак, це був лише початок. 26 квітня 1918 року Г. Ейхгорн видав наказ про запровадження в Україні військово-польових судів для цивільного українського населення за військові злочини проти окупаційних військ.²⁹ Як можна було сподіватися, Центральна Рада різко негативно поставилася до такого брутального втручання німців у внутрішні справи України, однак реально протидіяти цьому вона не могла.

Якими ж були стосунки німецької військової влади та продовольчо-заготівельних органів з українським селянством? Цікавим у цьому сенсі є свідчення сучасника і очевидця тих подій, відомого київського юриста, кадета М. Могилянського: «Все залежало, звичайно, від особового командного складу. Мені довелося особисто спостерігати німців, котрі не викликали відрази у населення та не залишили по собі недобрих відчуттів. За всі ті продукти, які вони брали у населення, вони старанно платили та нічим населення не ображали. В інших же місцях, – я читав про це низку докладних повідомлень і слідчих протоколів, – йшов прямий, безсоромний та відкритий грабунок».³⁰ В тогочасній пресі часто доводилося читати про терор, знущання та розстріли селян, які чинили німецькі каральні загони, намагаючись встановити «спокій» та «лад» на селі.³¹

За для досягнення власної мети німці не гребували використовувати гострі соціальні та етнічні суперечності, що мали місце в українському суспільстві. Особливо часто до послуг німецьких військ вдавалися поміщики та великі землевласники в надії повернути собі втрачені землі та майно. Інколи сподівалося знайти в особі німців захист від погромів і єврейське громадянство. Були випадки, коли євреї супроводжували каральні експедиції окупантів в села, в обмін на що німці підтримували торгівлю і навіть сумнівні спекулятивні оборудки останніх. Пізніше німецька військова влада, щоб відновити довіру до себе у селянських масах, змінює своє ставлення до євреїв. Останніх починають звинувачувати у спекуляції, потурани так званім «аграрним погромам». Поширилася практика репресій та контрибуцій. Ніхто не брав до уваги, що євреї були скоріше жертвами антипоміщицьких виступів селян, а ніж їх учасниками. Не дивлячись на це, велика єврейська буржуазія загалом «співчувала» політиці німців, які на її думку намагалися «суворими заходами встановити порядок».³² Така поведінка єврейської верхівки викликала відверту відразу в українських колах.

Українська Центральна Рада чим далі, тим більше виказувала власну неспроможність на продиктованих Центральними державами умовах виконати договірні зобов'язання перед Німеччиною та Австрією, і у військових колах союзників все частіше почали виникати думки про необхідність встановлення в Україні режиму сили. Це полегшило б окупантам викачування з країни продовольства та сировини. Німеччина та Австро-Угорщина у суворій таємниці обговорювали можливість ліквідації української державності та розчленування України на два генерал-губернаторства – Київське, під німецьким управлінням, та Одеське, – контроль у якому здійснювала б Австро-Угорщина.³³ Такий план було узгоджено. Однак, політичні реалії та зростаючі антинімецькі і антиавстрійські настрої не дозволили здійснити його. На нараді В. Гренера та А. Мумма з Австро-Угорськими пред-

ставниками, що відбувалася 23 та 24 квітня 1918 року, було вирішено «створення генерал-губернаторства поки що визнати недоцільним» та якомога довше зберігати цілковито залежний від Центральних держав український уряд.³¹ Зрештою, німці брутально розігнавши Центральну Раду привели до влади гетьмана П. Скоропадського, сподіваючись, що режим гетьманату забезпечить політичну стабільність, а значить і умови для бажаного економічного визискування України. Однак окупантам так і не вдалося остаточно втілити у життя свої плани. Визвольна боротьба народних мас, повстанський та страйковий рух, саботаж і диверсії, відмова від виконання наказів та розпоряджень окупантів стали непереборною перепорою на шляху здійснення німецьких імперіалістичних планів пограбування і колонізації України.

Все ж говорити про те, що німецький економічний експансіонізм в Україні у 1918 році зазнав повного краху, на наш погляд, було б передчасно. Так, на 20 липня 1918 року, за даними гетьманського уряду, Німеччина та Австро-Угорщина отримали з України 6 345 вагонів хліба. Це склало близько 6 млн. пудів. Кількість вивезеної худоби становила 665 000 пудів живою вагою. На середину вересня, за даними того ж гетьманського уряду, окупанти отримали з України 4,83 млн. пудів цукру. На 26 жовтня в країні Четверного союзу було відвантажено 34 745 вагонів продовольства і сировини. З них на долю Німеччини припадало 14 162 вагони, Австро-Угорщини – 19 808, Болгарії – 130, Туреччини – 195 вагонів. За австрійськими даними з України відповідно до укладених угод було вивезено 42 тис. вагонів з продовольством. Було вивезено 105,5 тис. голів великої рогатої худоби та 96 тис. коней, у тому числі до Німеччини відповідно 50 та 56 тис.³⁵ І хоча отримане продовольство і сировина далеко не покривали навіть мінімальних потреб Кайзерівської імперії, однак все ж були відчутними.

ЛІТЕРАТУРА

¹ Майский В. Германия и война. – М., 1916. – С.26.

² Так говорит Германия. – Пг., 1915. – С.49.

³ Naumann F. Mitteleuropa. – Berlin, 1915.

⁴ Schlesische Zeitung. – 1915. – 10 october.

⁵ Дорошенко Д. Історія України. – Т.1: Доба Центральної Ради. – Ужгород, 1932. – С.304–317.

⁶ Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії. – К., 1993. – С.128.

⁷ Винниченко В. Відродження нації. Частина 2-га. – К. – Відень, 1920. – С.287–288.

⁸ Кулініч М.І. «Незалежна» Україна в пангерманських та фашистських планах / Україна у Другій світовій війні: уроки історії та сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції (27–28 жовтня 1994 р.). – К., 1995. – С.109.

⁹ Петров В.И. Непокорившиеся кайзеровскому нашествию / Отв. ред. В.П. Наумов. – М., 1988. – С.34.

¹⁰ Там само. – С.86.

¹¹ Там само. – С.87.

- ¹² Бакулев Г.Д. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна. – М., 1955. – С.150.
- ¹³ Афонін Ю.В. Монополістична буржуазія Донбасу в 1917 році // Укр. іст. журнал. – 1990. – №9. – С.46.
- ¹⁴ Петров В.Й. Указ. соч. – С.88.
- ¹⁵ Полонська-Василенко Н.Д. Історія України: У 2 т. – Т.2. Від середини XVII століття до 1923 року. – К., 1992. – С.481.
- ¹⁶ Деникин А.И. Гетманство и Директория на Украине // Революция на Украине по мемуарам белых. – М.; Л., 1930. – С.137.
- ¹⁷ Петров В.Й. Указ. соч. – С.89.
- ¹⁸ Історія України: Курс лекцій: У 2 кн. Кн.2 – XX століття: Навч. посібник / Мельник Л.Г. та ін. – К., 1992. – С.154.
- ¹⁹ Петров В.Й. Указ. соч. – С.89.
- ²⁰ Гольденвейзер А.А. Из киевских воспоминаний (1917–1920 гг.) // Революция на Украине по мемуарам белых. – С.44.
- ²¹ Винниченко В. Вказ. праця. – С.301–302.
- ²² Гольденвейзер А.А. Указ. соч. – С.28.
- ²³ Могиланский Н.М. Трагедия Украины: из пережитого в Киеве в 1918 г. // Революция на Украине по мемуарам белых. – С.117.
- ²⁴ Гольденвейзер А.А. Указ. соч. – С.28, 44.
- ²⁵ Винниченко В. Вказ. праця. – С.289.; Гольденвейзер А.А. Указ. соч. – С.44.
- ²⁶ Гунчак Т. Вказ. праця. – С.137.
- ²⁷ Енциклопедія Українознавства. Загальна частина: У 3 т. – Т.2. – К., 1995. – С.511.
- ²⁸ Сумский С. Одиннадцать переворотов // Революция на Украине по мемуарам белых. – С.110–111.
- ²⁹ Енциклопедія Українознавства. – Т.2. – С.511.
- ³⁰ Могиланский Н.М. Указ. соч. – С.127.
- ³¹ Еще о народной войне на Украине // Россия. – 1918. – №4.
- ³² Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине в период Центральной Рады и гетманата // Революция на Украине по мемуарам белых. – С.259.
- ³³ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918) // Укр. іст. журнал. – 1993. – №4–6. – С.91.
- ³⁴ Петров В.Й. Указ. соч. – С.90.
- ³⁵ Там само. – С.158.